

De kindermoord van Bethlehem (I)

*Een stem is te Rama gehoord, geweest en veel geklaag:
Rachel, wenend om haar kinderen, weigert zich te laten
troosten, omdat ze er niet meer zijn.*

Mattheus 2: 18

Mattheus vertelt ons van de wijzen uit het oosten. Iedereen die het verhaal gehoord of gelezen heeft, kan zich de geschiedenis voor de geest halen: drie rijzige gestalten die op kamelen het dorpje Bethlehem binnen rijden om daar in een van de huizen de knieën te buigen voor het Kind dat er geboren is. Het is een mooi tafereel, dat gekenmerkt wordt door vrede en dankbaarheid.

Mattheus vertelt ons echter ook hoe in deze geschiedenis een wrede dissonant klinkt. Ineens zijn daar die verzen die ons voorhouden hoe kort daarop de zogenaamde kindermoord van Bethlehem plaatsvindt. Herodes is de aanstichter van dit kwaad. Hij heeft de wijzen gevraagd bij hem verslag uit te komen brengen van hun bevindingen in Bethlehem. Een engel waarschuwt hen echter om dit niet te doen. Herodes heeft weinig goeds in de zin. Ze moeten een andere weg kiezen en niet naar Jeruzalem gaan. De argwanenende Herodes, die het Kind zeker omgebracht zou hebben als hij van Hem gehoord had, neemt desondanks zijn maatregelen en laat de kinderen onder de twee jaar ombrengen. Mattheus sluit het verhaal af met de woorden "Een stem is in Rama gehoord, geweest, geklaag. Rachel weigert getroost te worden om haar kinderen, omdat zij niet meer zijn."

Herodes

Herodes was de zoon van de Idumeeër Antipater. We weten veel van hem af, mede dankzij verscheidene boeken die in de afgelopen decennia over hem verschenen zijn. Antipater was een Moabiet. Hij was de belangrijkste raadgever van Hyrcanus II één van de zonen van de voorlaatste koning (Hyrcanus I) die behoorde tot het geslacht van de Hasmoneeën. De Hasmoneeën vormden het koningsgeslacht dat direct voortkwam uit de zogenaamde Maccabeeën, die rond 168 voor Christus de strijd aanboden tegen Syrische Grieken ofwel de Seleucidische koning Antioches Epiphanes. De Maccabeeën zorgden ervoor dat Israël na eeuwen van overheersing door andere volken opnieuw een zelfstandige natie werd. Zij veroverden Galilea en Samaria en enkele andere delen rond de Jordaan, waarover zij en hun kinderen vervolgens als koningen regeerden.

In de eeuw die volgde, begonnen de Hasmoneeën meer en meer trekken te krijgen van wereldse, hellenistische vorsten. Ze trokken het hogepries-

Inhoud

De kindermoord van Bethlehem (I)

Dr. H. Klink, Hoornaar

1

Zonder kansel kon hij niet leven

Prof. dr. W. Balke, 's-Gravenhage

4

Dietrich Bonhoeffer (I)

Dr. J.G. Barnhoorn, Nunspeet

6

Psalmen in de LXX – een nieuwe rubriek

Dr. H. Klink

8

Een woord van Maarten Luther

Ik ken drie kwaadaardige honden: ondankbaarheid, trots en nijd. Wie die drie honden bijten, die is lelijk gebeten.

De redactie van *Ecclesia* wenst de lezers een goed en gezegend 2015 toe!

terschap naar zich toe en regeerden veelal tiranniek. Intriges en moordpartijen tekenden zo nu en dan het hofleven en hun regering. Rond 60 voor Christus liep het mis. De genoemde Hyrcanus II raakte verwickeld in een machtsstrijd met zijn broer Aristobolus. De vraag was wie hun vader zou gaan opvolgen. Jeruzalem was verdeeld. Er dreigde een burgeroorlog. Om van de ander te kunnen winnen, deed Hyrcanus II een beroep op de Romeinen. Deze lieten zich graag uitnodigen. Zij namen de touwtjes in handen. Pompeius, de vriend en latere rivaal van Julius Ceasar, bepaalde dat Hyrcanus II koning zou worden over Israël, maar wel als een vazal van de Romeinen. Hyrcanus II was een zwak heerser, die meer en meer overtroefd werd door Antipater, zijn raadgever. En zo gebeurde het dat deze de macht naar zich toetrok. Zijn zoon Herodes trouwde met een dochter uit het Hasmoneïsche koningsgeslacht, Mariamne. En zo lag het voor de hand dat de Romeinen hem koning maakten over Israël. Vanwege zijn huwelijk met Mariamne kon hij zich afficheren als iemand die behoorde tot het geslacht van de Hasmoneën. Zijn kinderen behoorden via Mariamne direct tot dit geslacht!

De Romeinen verleenden hem de macht niet voor niets. De verdiensten van Herodes waren groot. Hij was een uitzonderlijk goed militair en strateeg. Hij wist de aartsrivaal van Rome, de Perzen, te verslaan en op een afstand te houden, waardoor er rust kwam langs de oostelijke grens. Toch dreigde het in 31 voor Christus mis te gaan. Herodes wedde op het verkeerde paard toen hij in de machtsstrijd tussen Octavianus (de aangenomen zoon van Ceasar die vermoord was) en Antonius de kant van de laatste koos. Door een huwelijk met de legendarische Cleopatra was Antonius koning geworden van Egypte. Zijn manier van doen druiste

meer en meer in tegen de gewoonten van Rome. Octavianus, de latere Augustus, zag zich genooddaakt tegenmaatregelen te nemen en zo kwam het tot een burgeroorlog bij de Romeinen. Antonius verloor de slag bij Actium (31 voor Chr.) en vluchtte naar Egypte waar hij samen met Cleopatra zelfmoord pleegde.

Herodes stond alleen. Hij haastte zich naar Octavianus om zich op genade of ongenade aan hem over te geven, zijn verontschuldigheden en (vooral ook) zijn diensten aan te bieden. De latere Augustus vergaf hem zijn optreden en zo kreeg hij in Herodes een loyale dienaar, die als trouw vazal van Rome regeerde over een groot deel van het oost-Romeinse Rijk.

Herodes ontpopte zich in de jaren die volgden als een wreed despoot, die verteerd werd door achterdocht. Hij was zeker niet onverdienstelijk. Behalve een moedig militair en goed strateeg was hij een uitgesproken bekwame architect en bouwmeester. Hij ontwierp zelf de tekeningen voor zijn paleizen, zijn forten en niet te vergeten voor de herbouw van de tempel. Hij was erop uit om een reputatie als 'weldoener' te verwerven en droeg daarom tot ver buiten Israël bij aan het aanleggen van havens en het bouwen van tempels. Op die manier zou hij gezien worden als de belangrijkste vorst van het oost-Romeinse Rijk: zoals Augustus regeerde over het westen van het Rijk, deed hij het over het oosten. Opvallend is daarbij dat hij baadde in weelde, terwijl de eigenlijke machthebber over oost en west (Augustus) betrekkelijk eenvoudig leefde.

Herodes legde zich vooral toe op de herbouw van de tempel. Daarmee kon hij zich afficheren als een tweede Salomo. Had de rijke Salomo, in wiens tijd er vrede was, Israël niet de eerste tempel geschonken? En was hij geen wijze koning? Zo wilde Herodes te boek staan. Wellicht koesterde hij de wens dat men hem vanwege de herbouw van de tempel zou zien als de eigenlijke zoon van David, de beloofde Redder van het volk. Zo kreeg zijn optreden messiaanse trekken. Hij hoopte dat de Joden daar gevoelig waren. Diep van binnen wist Herodes immers dat hij, ook al vanwege zijn afkomst, een omstrepen en gehaat heerser was.

Bij het ouder worden werd hij steeds argwanender. Zijn vrouw Mariamne moest het met de dood bekopen. Bang als hij was dat ze overspel zou plegen, doodde hij haar in een vlaag van woede. Twee zonen, die in Rome opgevoed waren, bracht hij om, nadat ze in zijn Rijk teruggekeerd waren. Een derde zoon volgde. En kort voor zijn dood gaf hij de opdracht om, zodra hij gestorven was, meerdere prominente Joden om te brengen, zodat er bij zijn sterven niet gejuicht, maar rouw bedreven zou worden. Terecht heeft Augustus gezegd hebben, dat je beter zijn varken dan zijn kind kon zijn.

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 29,- per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. NL72INGB0000 8871 47 Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of Bankrekeningnr. NL95RAB00348 9696 19 t.n.v. St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

Wijsheid van Salomo

Het is geen wonder dat er verzet tegen Herodes rees. Ik ben geneigd om het mooie boekje *Wijsheid van Salomo* dat waarschijnlijk ongeveer dertig voor Christus geschreven is in verband te brengen met Herodes. Hij wilde te boek staan als een tweede Salomo, de zoon van David – dit boekje laat zien hoe volstrekt misplaatst deze pretentie was. Het boekje vertelt dat God wel weet hoe in Herodes' paleizen gedacht en gesproken wordt; dat het hem ten diepste te doen is om nietsontziende macht, die zonder enige vorm van godsvrucht wordt uitgeoefend. God weet wel dat hij het op de eenvoudige en de rechtvaardige gemunt heeft, die desondanks door God wordt geholpen, zelfs al zou hij sterven. God weet wel op welk glad ijs de koning zich begeeft. In een mum van tijd kan hij weggenomen worden. Het boekje laat vooral zien hoe de eigenlijke zoon van David zou regeren. De eigenlijke zoon van David, de echte Heiland, zal, zoals ooit Salomo deed, zijn regering beginnen in afhankelijkheid en ootmoed, omdat hij zich realiseert dat de taak die voor hem is weggelegd te groot is voor zijn schouders, tenzij de Here God hem zijn wijsheid zou schenken. Om die wijsheid, om de Geest van God die eeuwig is, bidt de tweede Salomo dan ook als hij zijn ambt aanvaardt.

Kinderen

Zo is Herodes niet. Herodes is een pure machtswellusteling. Mattheus 2 past helemaal in het beeld van Herodes, zoals we hem kennen. Zijn machtswellust en argwaan uiten zich zelfs daarin dat hij de kinderen van Bethlehem, die onschuldig zijn, niet ontziet. Wat een contrast: deze man en de kinderen van Bethlehem! "Een stem is in Rama gehoord, geweest en veel geklaagd. Rachel weent om haar kinderen omdat ze niet meer zijn."

De geschiedenis van de kindermoord grijpt ons aan, omdat het over kinderen gaat. En vooral: deze geschiedenis staat niet ver van ons af. De bijbel is een reëel boek, waarin wat er in de wereld gebeurt niet verzwegen wordt. Ook wij zien in onze tijd op veel plaatsen hetzelfde patroon: pure machtswellust, die ten koste gaat van kinderen. Wat is er veel kinderleed! We hoeven maar te denken aan gebeurtenissen in 2014. Behalve het leed dat kinderen trof door ziekte (ebola), zijn talloze kinderen getroffen door geweld. In Syrië, in Irak, waar Isis de scepter zwaait, worden kinderen verhandeld en gedood. In Afrika krijgen kinderen de keus: of te kiezen voor Allah of gedood te worden. In Pakistan werd enkele weken geleden een school aangevallen. Meer dan honderd kinderen vonden de dood. Wat een leed! Wat zal 2015 ons brengen?

De bijbel zegt: "Een stem is in Rama gehoord, geweest en geklaagd. Rachel weigert getroost te worden, vanwege haar kinderen, omdat ze niet meer zijn."

Rachel

Dat hier sprake is van Rachel, is vanwege het feit dat zij in deze streken gestorven is, kort na de geboorte van haar tweede zoon Benjamin. Zij besefte dat zij ging sterven en noemde haar zontje Ben-oni: zoon van mijn smart. Maar Rachel was de meest geliefde vrouw van Jacob. Om die reden noemde hij het jongetje Ben-jamin, d.w.z. zoon van mijn geliefde. Hij heeft haar in de buurt van Bethlehem begraven en het graf is er gebleven tot in de dagen van de geboorte van Christus.

De tekst die Mattheus hier aanhaalt, is een citaat uit de profetie van Jeremia. De profeet zegt dat Rachel weigert getroost te worden, omdat de stammen Efraïm en Manasse weggevoerd zijn naar Assyrië. Efraïm en Manasse waren de kinderen van Jozef, dus de kleinkinderen van Jacob en Rachel. Als zij weggevoerd zijn, is het alsof de achtergebleven Rachel weent. De woorden van Jeremia komen nu opnieuw van pas, nu in de buurt van haar graf de kindermoord zich afspeelt.

Toch troost...

Rachel weigert getroost te worden. Betekent dat dat er geen troost is voor Rachel, voor de moeders van Bethlehem? Heeft met andere woorden Iwan gelijk als hij in de bekendste roman van Dostojewski (*De gebroeders Karamazow*) protesteert tegen het geloof en zegt dat er geen troost is tegenover het leed dat kinderen aangedaan wordt op deze wereld? Aljosja, zijn broer, is gegrepen door deze woorden, maar wordt er niet door meegenomen. Hij weet van een troost. Ze reikt uit boven deze wereld. Als hij na het requisitoir van zijn broer even gezwegen heeft, fluistert hem toe dat hij zich vergist om hem er daarna met stelligheid op te wijzen dat hij in zijn hele betoog één naam vergeten is: die van Christus.

Heel voorzichtig begint er in het boek iets te gloriëren dat toch troost biedt: werkelijke troost. Zo is het ook hier. Er is iets dat de moeders van Bethlehem toch troosten kan: het Kind is ontkomen. Herodes heeft het geen kwaad kunnen doen. Een engel heeft Jozef gewaarschuwd. Hij en Maria vluchten naar Egypte met het Kind. Rembrandt heeft het op het doek gezet. We zien Jozef. Hij loopt, terwijl hij de leidsels in de hand houdt, voor de ezel uit waarop Maria zit. Zij houdt het Kind in haar handen. Ze zit ietwat voorover gebogen over het Kind heen. Ze koestert het. Het is alsof ze het ook

beschermt, als een parel, die ze niet verliezen mag. Zo schildert Rembrandt het Kind – als een kostbare parel, die beschermd moet worden.

Door dit Kind is er troost voor de moeders van Bethlehem en voor de moeders van nu. De moeders in Bethlehem hebben vast gehoord dat Herodes geen

kans zag het in zijn macht te krijgen. Dat heeft hen gaandeweg meer en meer te zeggen gehad. Welke troost daarin gelegen is, daarover schrijf ik graag in het volgende nummer van ons blad.

H. Klink, Hoornaar

Zonder kansel kon hij niet leven

Rede uitgesproken bij de presentatie van het boek van H. Boele 'Zonder kansel kon hij niet leven, de weg van dr. H.F. Kohlbrugge langs vele kansels in Nederland'¹

De heer H. Boele heeft een uniek werk verricht en wij zijn er groots op dat het gepubliceerd kon worden door de *Uitgeverij Den Hertog* in samenwerking met de *Vereeniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften*. Wij betuigen onze erkentelijkheid aan de *Uitgever Den Hertog*. Wij hadden gehoopt, dat het woord nu gesproken zou kunnen worden door collega A. de Reuver, die er om persoonlijke redenen van moest afzien. Hij was daarvoor de eerst aangewezene, gezien zijn dissertatie *Bedelen bij de Bron* over Kohlbrugge's geloofsopvatting (1992).

In dit nieuwe werk vandaag van H. Boele is heel veel onbekend materiaal aan het licht gekomen, zodat van nu af aan alle eerdere biografieën van Kohlbrugge verouderd zijn. Tot nog toe was de meest toonaangevende biografie het Duitse boek van H. Klugkist Hesse (Barmen 1935), al was dat toch wel 'mangelhaft'. Het jaartal is ook bedenkelijk. Ds. J. van der Haar bezorgde hiervan een Nederlandse vertaling in 1980. Ik denk, dat Hermann Albert Hesse, de Moderator van de Reformierte Bund, tot een beter boek over Kohlbrugge in staat was geweest, gezien zijn waardevolle bijdragen in de *Reformierte Kirchenzeitung*.

In 1905 werd door J. van Lonkhuijzen zijn dissertatie over *Kohlbrugge en zijn prediking* verdedigd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hoewel hij vele feiten verzamelde en zijn werk nog altijd een Fundgrube is, bleek hij niet in staat om de theologie van Kohlbrugge juist te verstaan en weer te geven. Dat is onmiddellijk terzake aangetoond door dr. J.C.S. Locher in zijn boek *Toelichting en Verweer*; hij was van jongsaf zeer vertrouwd met Kohlbrugge. Zijn vader: Theodoor J. Locher en Eduard Böhl waren studie-vrienden, begaafde studenten in Halle, die elkaar de weg gewezen hebben naar Elberfeld. Eduard Böhl zei na zijn kennismaking met Kohlbrugge: 'in wie ik voor de eerste maal een echt groot genie gezien heb'. Theodoor Locher is getrouwd met Maria de Clercq, dochter van Steven de Clercq, een trouwe aanhanger van

Kohlbrugge. Helaas is Locher vroegtijdig overleden in Charlois. Zijn oudste zoon is gaan studeren in Wenen bij Ed. Böhl, die daar 36 jaar hoogleraar geweest is. Deze J.C.S. Locher was vele jaren redacteur van het *Kerkblaadje* en in die jaargangen zijn vele schatten verborgen die blijk geven van zijn grondige kennis van de betekenis van de theologie van Kohlbrugge.

Buiten de kring van de vrienden van Kohlbrugge was het alleen dr. O. Noordmans, die op voortreffelijke wijze over de theologie van Kohlbrugge geschreven heeft. In zijn voetspoor is het dr. S. Gerssen geweest, die uitblonk door zijn kennis en inzicht in Kohlbrugge's theologie. De diepgravende studie van dr. Gerssen inzake de vergelijking van Kohlbrugge met Karl Barth is nog altijd onovertroffen en vond onmiddellijk internationale erkenning, o.a. door Gottfried W. Locher, hoogleraar te Bern.

Ds. D. van Heijst heeft de redactie van het *Kerkblaadje* van dr. J.C.S. Locher overgenomen. Hij beschikte over een enorme parate kennis van Kohlbrugge en daarvan getuigt zijn arbeid van vele jaren in het *Kerkblaadje*. Hij was het die direkt het belang inzag van de studies van dr. K. Groot. Dr. Groot was in 1932 gepromoveerd te Amsterdam over *Die Erweckungsbewegung in Deutschland*, waarin ook een gedeelte over Kohlbrugge staat. En hij maakte naam met zijn boek *Kohlbrugge en Kuyper in hun wederzijds contact* (1956). Dit boek en zijn artikelen in de 50-tiger jaren berustten op grondig archief-onderzoek. Hij was bezig met een biografie over Kohlbrugge, maar die is helaas nooit gereed gekomen.

Er zijn ook enkele uitstekende kleinere geschriften over Kohlbrugge, zoals ds. H.J. de Groot *Onder de bekoring van Kohlbrugge en zijn vrienden* (Nijkerk z.j.), van ds. J.H. Grolle *De boodschap van Kohlbrugge nu* (Wageningen 1946) en van ds. W.A. Hoek *H.F. Kohlbrugge. De onheilige heilige* (Amsterdam 1964). Alle drie hebben iets eigens; ze zijn congeniaal met Kohlbrugge geschreven en tonen aan, dat de

reformatorische renaissance in Elberfeld vandaag nog volledig actueel is. Het werk van W. Otten *Uit het levensboek van dr. H.F. Kohlbrugge* (Den Hertog 1982) is zeker verdienstelijk; het bevat vele stukken die men elders zo niet bijeen aantreft, maar het is wel wat fragmentarisch, en sommige gegevens kloppen niet helemaal. In Zuid-Afrika verscheen in 1997 te Potchefstroom de dissertatie van A.H. Boogaards over *de Christologie van Kohlbrugge*.

Zo komen wij vandaag uit bij dit werk van de heer H. Boele, dat we hier nu voor ons hebben. Het is hoogst origineel. Ieder die dit werk ter hand neemt, zal daarmee instemmen. De originaliteit van zijn werk ligt in hetgeen, waarmee hij uitgaat boven het onderzoek van dr. K. Groot. De heer Boele heeft zich namelijk niet beperkt tot het bekende Kohlbrugge-archief in de Universiteits Bibliotheek te Utrecht of tot archivalia in Elberfeld, maar heeft alle aanknopingspunten nagespeurd, die tot nader onderzoek in tal van archieven in ons land hebben geleid. Door deze *comprehensive approach* methode heeft hij nieuwe gegevens gevonden over Kohlbrugge's gang langs vele kansels in Nederland. Het zijn er veel meer geweest dan wij wisten. En zeker ook dan Kohlbrugge zelf gedacht heeft, toen hij in juni 1856 op deze kansel hier in Vianen stond en zijn preek hield over Genesis 3. A l'improviste heeft hij als het ware zijn hele theologie er in gelegd. Hij dacht: 'dit is wellicht één keer en dan nooit meer'. Het is bij die ene keer niet gebleven; hem werd een deur geopend naar vele kansels in ons land. En veel wat Boele daarvan nu gepubliceerd heeft, was tot nog toe volstrekt onbekend. Zo heeft hij ook 22 onbekende preken gevonden, die naar wij hopen volgend jaar gepubliceerd kunnen worden. Wanneer de leden van onze vereniging ons daartoe in staat stellen, zal dit volgend jaar gerealiseerd worden.

De weg van Kohlbrugge langs de Nederlandse kansels die nu door de heer Boele helemaal in beeld gebracht is, heeft haast iets van een zegetocht, na de vele jaren van verguizing die Kohlbrugge eerder heeft moeten ondergaan. In zijn levensloop heeft hij schaduw, ja een neergang gekend - 17 jaar lang, normaal gesproken iemands beste jaren -; een neergang al dieper en dieper, uitgestoten aan de ene kant door liberale zelfgenoegzaamheid en orthodoxe enghartigheid aan de andere kant; totdat voor hem - hij was toen 53 jaar - met Vianen de victorie begon.

Kohlbrugge past in geen enkel kader, en ik denk dat dit ook geldt voor ieder die een Kohlbruggiaan is. Hij is wat men noemt een irregulaire en tegelijk zeer markante theoloog. Zijn kracht ligt in zijn prediking, altijd voluit Christus-prediking. De mens wordt niet

langzamerhand heiliger, maar blijft een goddeloze, die het volle heil alleen buiten zichzelf in Christus vinden kan. De troost van het Evangelie staat haaks op alles wat een mens bij zichzelf ervaart. Luther zei: 'Das Lob Gottes kommt aus dem Tiefe'. Aan armen, die als een worm kruipen in de diepte, heeft Kohlbrugge de troost van het Evangelie uitgedeeld: de rechtvaardiging van de goddeloze! Die komt niet tot z'n recht in een afgesloten kring, die heeft de volkskerk in de breedste zin nodig. En dat woord van de prediking heeft vandaag nog kracht. Men moet door een taalbarrière heen om Kohlbrugge te kunnen volgen en verstaan. Men moet hem lezen en herlezen. Hij was geen taalkunstenaar, echter hij spreekt zeker de taal van de H. Schrift. Met zijn genadeprediking neemt Kohlbrugge ons mee uit de diepten naar onvergelykelijke hoogten, waar God groot gemaakt en verheerlijkt wordt.

Ik eindig met een citaat uit een preek uit 1847, dus nog negen jaar voordat zijn triomftocht in Vianen begon, waarin hij kernachtig betuigt: "Dit is het waarachtige geloof, dat niet naar zonden vraagt noch naar werken, niet naar verloren-zijn noch naar heiligheid, maar dat alleen vraagt naar het Woord des Heren en daarbij blijft in geduld; dat ook de onderste weg gaat, en over zich laat heenrijden dood en duivel met paard en wagen, - evenwel zich dáaraan houdt: Gij. Here Christus, zijt de rechte Man; U zij de ere, ik geef mij aan U over, zoals ik mij bevind; daar hebt Gij mij; ik deug tot niets, Gij alleen zijt heilig! Hebt Gij welbehagen in mij, zo zult Gij mij wel tot ere brengen. Aan Uw Woord houd ik mij. Ik ben een dode; maar in Uw Naam steek ik getroost het vaandel omhoog; Gij zijt mijn leven. Ja, Amen!"²

Prof. dr. W. Balke, 's-Gravenhage

Noten

- 1 Deze rede werd uitgesproken door Prof. dr. W. Balke op 11 april 2014 in Vianen
- 2 Herm. Friedr. Kohlbrügge *Festpredigten*. [Predigt Offenb. Joh. Kap. 1, Vers 18] 2. Aufl. (Stuttgart 1895), S. 274: 'Das ist aber der rechte Glaube, welcher weder nach Sünden noch nach Werken fragt, weder nach Verlorenheit noch nach Heiligkeit, sondern fragt nach seinem Wort und bleibt dabei in Geduld, geht auch den untersten Weg und läßt über sich herfahren Tod und Teufel mit Roß und Wagen, hält sich aber daran: Du, Herr Christe, bist der rechte Mann; so habe du die Ehre, ich erbege mich dir so, wie ich mich befinde; da hast du mich; ich tauge zu nichts, du allein bist heilig! Hast du Wohlgefallen an mir, so wirst du mich wohl zu Ehren bringen. Auf dein Wort bestehe ich. Ich bin ein Toter; aber ich stecke getrost in deinem Namen die Fahne auf: Du bis mein Leben. Ja, Amen'.

Dietrich Bonhoeffer (I)

In hoofdstuk 11 van de Brief aan de Hebreeën wordt van Abel gezegd, dat hij "nog spreekt, nadat hij gestorven is" (vers 4). In de loop der eeuwen is dit woord ook op vele anderen toegepast, o.m. op Bonhoeffer. De Duitse theologe *Dorothee Sölle* (1929 – 2003), bekend als een fervente vertegenwoordigster van de "God-is-dood"-theologie, heeft eens gezegd: "Bonhoeffer is de enige grote twintigste-eeuwse Duitse theoloog, die men in de eenentwintigste eeuw nog de moeite van het lezen waard zal vinden." Een afspraak, waarbij ik overigens een kanttekening zou willen plaatsen, en wel deze: Bonhoeffer leeft niet alleen door zijn geschriften onder ons voort. Wij gedenken hem als een theoloog, die zijn theologie be-leeft en met zijn leven bezegeld heeft. Vandaar, dat ons – zo vergaat het mij althans – bij het lezen van zijn geschriften telkens weer zijn levenseinde voor ogen staat. Een levenseinde, dat ons vertwijfeld doet vragen: "Waarom toch?"

De vroegere Utrechtse hoogleraar A.A. van Ruler zegt ergens: "Het is zonder meer een ramp voor de theologie en de kerk, een onbegrijpelijke daad van God, dat Bonhoeffer niet is blijven leven."¹ Een opmerking, geheel in de lijn van wat Bonhoeffer zelf eens geschreven heeft: "Wie begrijpt de selectie van hen, die God vroeg tot zich neemt? Komt het ons bij de vroege dood van jonge christenen niet steeds weer voor als berooft God zichzelf van zijn beste instrumenten in een tijd nog wel, dat Hij deze het meest nodig heeft? Maar God maakt geen fouten. Heeft God misschien onze broeders nodig, ergens, voor een geheime dienst in de hemelse gewesten, ten behoeve van ons, die achterbleven."²

Levensloop

Dietrich Bonhoeffer werd op 6 februari 1906 in Breslau geboren, in een gezin, dat acht kinderen telde, waarvan hij het zesde was. De familie Bonhoeffer behoorde tot de gegoede burgerij. Zijn moeder, Paula von Hase, was uit aristocratische kringen afkomstig. Toen Dietrich zes jaar oud was, verhuisde het gezin naar Berlijn, waar zijn vader tot hoogleraar in de psychiatrie was benoemd.

De Bonhoeffers behoorden tot de Lutherse kerk, maar waren niet bepaald kerkelijk meelevend. Van geloof als een zaak van overtuiging, van een persoonlijke keuze was geen sprake. Geen belijdend, maar veeleer een vrijblijvend christendom, een soort "cultuurchristendom." Niettemin ging de jonge Bonhoeffer

theologie studeren, aanvankelijk met de bedoeling een academische carrière op te bouwen. Maar gaandeweg realiseerde hij zich, dat het Evangelie hem niet onberoerd liet. Het werd steeds minder vrijblijvend, steeds meer concreet. In een brief van 1936 lezen wij: "Toen kwam iets anders, iets dat mijn leven tot hiertoe veranderd en een andere richting gegeven heeft. Ik kwam voor het eerst in contact met de bijbel. Ik had al dikwijls gepreekt, ik had al veel van de kerk gezien, erover gesproken, - en toch was ik nog steeds geen christen geworden. Ik weet het, ik heb uit de zaak van Jezus Christus profijt voor mezelf getrokken. Ik smeeke God dat dit nooit meer mag gebeuren. Ik had ook nog nooit of maar heel weinig gebeden. Ik was bij al mijn verlatenheid heel tevreden over mezelf. Daaruit heeft de bijbel mij bevrijd, en vooral de bergrede. Van toen af is alles anders geworden."

Nadat de jonge Bonhoeffer het gymnasium had doorlopen, ging hij aan de universiteit van Tübingen theologie studeren. Vier jaar later, in 1927, promoveerde hij in Berlijn op een proefschrift, getiteld *Sanctorum Communio. Eine Untersuchung zur Soziologie der Kirche*³. Na een jaar lang werkzaam geweest te zijn als vicaris in de duitstalige gemeente van Barcelona keerde hij terug naar Berlijn, waar hij de laatste hand legde aan zijn "Habilitationsschrift", *Akt und Sein*, en zo het recht verwierf universitair onderwijs te geven. In 1930 vertrok hij naar de Verenigde Staten om aan de *Union Theological Seminary* in New York te gaan studeren. Een jaar later in Duitsland teruggekeerd werd hij privaatdocent in Berlijn, terwijl hij tevens als studentenpredikant aan de *Technische Hogeschool* ging werken.

Het nationaal-socialisme

Op 30 januari 1933 onderging de politieke constellatie in Duitsland een aardverschuiving: Adolf Hitler werd rijkskanselier, - een gebeurtenis met verstrekkende gevolgen, ook voor de kerk, zowel voor de Rooms-Katholieke als voor de Evangelische Kerk. Wel verklaarde Hitler twee maanden later in een redevoering: "De nationale regering ziet in de beide christelijke confessies de belangrijkste factoren voor het behoud van onze volksaard", maar de werkelijkheid gaf een heel ander beeld te zien: de kerk diende zich onvoorwaardelijk aan het nationaal-socialistische bewind te onderwerpen. De Ariërparagraaf (iemand, die geen ariër is of met een niet-ariër is gehuwd, kon

geen officieel ambt bekleden) gold ook voor kerkelijke ambtsdragers.

In april 1933 werden alle Protestantse kerken in Duitsland verenigd in één *Reichskirche*, die zich congeniaal met het beleid van de nazi's verklaarde, met inbegrip van de maatregelen tegen de Joden. Voor Bonhoeffer, die de Joden als broeders en zusters beschouwde, betekende dit, dat de kerk haar roeping had prijsgegeven. Zij had Jezus ondergeschikt gemaakt aan de ideologie van de Nazi's. Jezus, de Heer van alle leven, was een Jood. De kerk diende voor de Joden op te komen. "Alleen wie het opneemt voor de Joden heeft het recht Gregoriaans te zingen", aldus Bonhoeffer. Zijn protest vond echter geen gehoor. Integendeel zelfs. Toen hij het in een lezing ("Die Kirche vor der Judenfrage") voor een kring van geestverwanten (!) voor de Joden opnam en bovendien tot openlijk verzet opriep, verlieten sommige aanwezigen de zaal.

Ernstig teleurgesteld door ervaringen als deze, verrok Bonhoeffer in oktober 1933 naar Engeland om daar als predikant van de Duitse evangelische gemeente in Londen-Sydenham te gaan werken. Bijna twee jaar lang heeft hij deze gemeente gediend.

De 'Bekennende Kirche'

In deze jaren nam in de Evangelische Kerk in Duitsland de invloed van de 'Deutsche Christen' ('Duitse Christenen') gaandeweg toe. Velen voegden zich naar de "nieuwe orde." Zij, die weigerden in het gareel te lopen, verenigden zich in de *Bekennende Kirche* (Belijdende Kerk). In haar eerste synodevergadering, in mei 1934 gehouden, werden als de grondslag van de Belijdende kerk de "Barmer Thesen" aangenomen: alleen Christus is Heer, en elke ideologie, die hiermee in strijd was, werd op ondubbelzinnige wijze afgewezen.

Voor de predikantsopleiding van de Belijdende Kerk werd o.m. in Finkenwalde (bij Stettin) een seminarie in het leven geroepen, waarvan de leiding aan Bonhoeffer werd toevertrouwd. Behalve voor de theologische studie werd hier ook veel tijd voor meditatie en gebed ingeruimd. In deze tijd begon Bonhoeffer aan het schrijven van zijn boek *Nachfolge* (*Navolging*), waarin hij, uitgaande van de Bergrede, breedvoerig aandacht besteedt aan de vraag, wat het betekent in het Duitsland van zijn dagen christen te zijn. Het boek is de neerslag van een bespreking van vragen, waarover hij met zijn studenten langdurig van gedachten had gewisseld.

Het seminarie heeft slechts korte tijd bestaan. In 1937 werd het door de Gestapo gesloten. Verschil-

lende aanhangers van de Belijdende Kerk werden gearresteerd.

In 1939 komt Bonhoeffer voor een moeilijk probleem te staan: de militaire dienstplicht. Binnen afzienbare tijd zal de lichter, waartoe hij behoort, opgeroepen worden. Hij piekert er echter niet over om onder het Hitler-regime soldaat te worden. Om aan de dienst te ontkomen zal hij naar het buitenland moeten uitwijken, maar hiervoor is een officiële uitnodiging van de een of andere instelling nodig. In Amerika doen verschillende mensen hun best een uitweg voor hem te vinden. En zo ontvangt hij, door bemiddeling van Reinhold Niebuhr, hoogleraar aan het *Union Theological Seminary* te New York, een uitnodiging om in de Verenigde Staten een jaar lang gastcolleges te komen geven.

Op 2 juni 1939 scheept hij zich in, maar kort nadat hij in Amerika is aangekomen, besluit hij naar Duitsland terug te keren. Aan Reinhold Niebuhr schrijft hij: "Ik moet deze moeilijke periode van onze vaderlandse geschiedenis dóórmaken met de christenen in Duitsland. Ik zal geen recht hebben om mee te werken aan de wederopbouw van het christelijk leven in Duitsland na de oorlog, als ik de beproevingen van deze tijd niet met mijn mensen deel.⁴ (...)." In zijn boek *Gemeinsames Leben* had Bonhoeffer geschreven: "Wij moeten bereid zijn ons door God te laten onderbreken. God zal onze wegen en plannen steeds weer, ja dagelijks doorkruisen, doordat Hij ons mensen met hun aanspraken en vragen op ons pad zendt"⁵. Woorden, die in de jaren, die volgden, voor hemzelf bewaarheid zouden worden.

In het verzet

In augustus 1940 wordt Bonhoeffer door admiraal Canaris, het hoofd van de *Abwehr*, de militaire contraspionage-dienst, ingeschakeld om voor deze dienst te gaan werken. Deze dienst fungeert echter als een dekmantel voor verschillende verzetsactiviteiten. Aangesteld om zijn buitenlandse contacten in te zetten voor contraspionage, gebruikt Bonhoeffer deze in werkelijkheid voor het verzet. Op 15 april 1943 echter wordt hij door de Gestapo gearresteerd, op beschuldiging van betrokkenheid bij de voorbereiding van een aanslag op Hitler. Via meerdere gevangenschappen en het concentratiekamp Buchenwald komt hij uiteindelijk in het concentratiekamp Flossenbürg terecht, waar hij op 9 april 1945 in opdracht van Hitler wordt opgehangen.

Er is geen graf van Bonhoeffer bewaard. Alleen hangt op de muur van de kerk van Flossenbürg een gedenk-

plaat waarop geschreven staat: "Dietrich Bonhoeffer, getuige van Jezus Christus."

J.G. Barnhoorn, Nunspeet

Noten

- 1 A.A. Van Ruler, "Vragen, door Bonhoeffer aan de orde gesteld", in: *Theologisch Werk*, deel V, pag. 175.
- 2 E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer, Theologe-Christ-Zeitgenosse, eine Biographie*, pag. 576, geciteerd door G.Th. Rothuizen, *Aristocratisch Christendom*, pag. 69v.
- 3 Gemeenschap der heiligen.
- 4 D. Bonhoeffer, geciteerd door G.Th. Rothuizen, a.w., pag. 28.
- 5 Idem, pag. 85.

Psalmen in de LXX – een nieuwe rubriek

De redactie van *Ecclesia* heeft het plan opgevat om in een nieuwe rubriek aandacht te geven aan de psalmen in de Septuaginta (LXX), d.w.z. de Griekse vertaling van het Oude Testament. De boeken van het Oude Testament werden oorspronkelijk geschreven in het Hebreeuws (of Aramees). Ze werden vanaf ongeveer 250 voor Christus vertaald in het Grieks. Dit was de tijd na de veroveringstochten van Alexander de Grote, die de hele wereld van het Midden-Oosten vanuit Griekenland aan zijn gezag onderwierp. Hij stichtte de stad Alexandrië, die snel uitgroeide tot een wereldstad. In deze stad woonden weldra honderdduizenden Joden. Zij spraken na verloop van tijd alleen het Grieks. Dat gold ook voor talloze andere Joden in de diaspora. De vertaling was dan ook in de tijd van Christus voluit bekend, tot in Israël toe.

De LXX was de Bijbel van de eerste christenen. Als in het Nieuwe Testament een tekst uit het Oude Testament wordt aangehaald, is dat bijna altijd uit de LXX. Als Paulus op zijn zendingsreizen uit de Schriften las, deed hij dat uit de LXX. De LXX is in gebruik gebleven tot in de tijd van Augustinus, d.w.z. tot in de vierde eeuw na Christus. In zijn tijd vertaalde Hiëronymus de hele Bijbel in het Latijn (de Vulgaat). Hij deed dat wat het Oude Testament betreft uit het Hebreeuws – tot verdriet van Augustinus en van velen meer. Al voor de veroveringstochten van Mohammed, maar zeker daarna kwam het zwaartepunt van de kerk in Rome te liggen, waar de Vulgaat, gebruikt werd.

Ook de reformatoren grepen terug op het Hebreeuws. Pas in de 20^e eeuw begon in de wereld van de bijbelkundigen door te dringen hoe groot de betekenis van de LXX is. Een van de eersten die in Nederland over de LXX schreef was dr. W. Aalders, die zich liet inspireren door de Nederlandse Jood Leo Seeligman. Deze schreef in de oorlog een proefschrift over Jesaja in de LXX. In het buitenland verschenen

veel mooie studies over de LXX, ondermeer van Martin Hengel.

De LXX werd door de Joden gezien als een geïnspireerde vertaling. Men kan dit lezen bij Philo en Flavius Josephus, tijdgenoten van Jezus en de apostelen. Van hoeveel betekenis dat is, blijkt wel uit het feit dat in het Nieuwe Testament de LXX op cruciale plaatsen met gezag wordt aangehaald. Ik noem er twee. In Mattheüs 1 lezen we de bekende woorden "Een maagd zal zwanger worden en een zoon baren..." Dit is een aanhaling van Jesaja. De tekst zoals deze bij Mattheüs te vinden is, komt regelrecht uit de LXX. In het Hebreeuws staat "Een jonkvrouw (of jonge vrouw) zal zwanger worden en een zoon baren..." De weergave van de preek van Petrus uit Handelingen 2 staat vol met citaten uit de LXX.

Een vertaling is nooit helemaal conform de taal die vertaald wordt. Vertalen is ook interpreteren. Dat geldt zeker ook de LXX. Soms valt niet meer te achterhalen waarom de vertaler koos voor een bepaalde vertaling die afweek van de Hebreeuwse tekst. Had hij een variant voor zich van deze tekst, of was het zo dat de Hebreeuwse tekst in de tijd na de vertaling enigszins veranderd werd? Of wilde hij de boodschap aanscherpen en duidelijker voor ogen stellen?

Het gaat er natuurlijk niet om de LXX uit te spelen tegen de Hebreeuwse tekst. Integendeel. Paulus maakte gebruik van beide teksten. Het is dan ook goed beide te kennen. In de rubriek die gestart wordt, willen mevr. drs. M.A. Aalders en ondergetekende elke keer een psalm weergeven in tekst van de LXX en in die van het Hebreeuws (in de NBG-vertaling) en de lezer wijzen op wat de boodschap is van de LXX.

H. Klink, Hoornaar